

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3

ПИЛИПЕНКО І.О.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КОНЦЕПЦІЇ «ЦЕНТР – ПЕРИФЕРІЯ»

В умовах динамічної багатовекторної суспільної перебудови, активізації усіх соціально-економічних процесів, посилення численних та різнорівневих інтеграційних процесів особливого значення набуває питання встановлення місця і ролі тієї чи іншої території у просторовій організації суспільства. Історичний досвід свідчить про нерівномірність соціально-економічного розвитку країн і регіонів різного масштабу, об'єктивне існування географічних контрастів типу «центр – периферія». Існує і певна цілком універсальна циклічність подій, що впливають на виникнення, посилення або нівелювання цих контрастів. Пошук закономірностей просторової організації суспільства з позицій центр-периферійних відношень та зв'язків, їх циклічності та стадійності є одним з активних напрямків суспільно-географічних досліджень в наш час.

Проблема взаємовідносин та взаємозв'язків між центром та периферією привертає все більшу увагу дослідників, оскільки Україна вперше за багато років зіштовхнулася з проблемами територіально-економічної диференціації й регіональної справедливості, не пов'язаними із плановими показниками й ідеологічними установками, що регулюють взаємини між територіальними одиницями різного адміністративного рангу.

Зазначимо, що будь-яка суспільно-географічна система може характеризуватися необмеженою кількістю властивостей. Разом з тим, теорія і методологія сучасної географічної науки дає можливість виділити найбільш суттєві і специфічні атрибути, притаманні всім об'єктам суспільно-географічного дослідження [5]:

- змістовність;
- структурність;
- територіальність;
- динамічність;
- функціональність;
- взаємопов'язаність.

Акцентуємо, що головним атрибутом під час географічного дослідження виступає саме *територіальність* будь-яких процесів, явищ, природних чи суспільних об'єктів, їх систем. Територія, територіальний фактор у регіональному розвитку розглядається, як правило, з трьох позицій:

- 1) як носій різноманітних ресурсів (у широкому розумінні) та умов;
- 2) з точки зору виконання різноманітних функцій - економічних, соціальних, екологічних, соціокультурних, політико-національних тощо;
- 3) як специфічний атрибут простору, що впливає на впорядкованість об'єктів, розташованих у ньому.

Територіальна соціально-економічна нерівність, або диференціація, є результатом нерівномірного розвитку регіонів, що проявляється відмінностями у

економічних, демографічних та інших соціальних складових, а також у якості життя населення. Така диференціація зумовлена поляризацією території, виділенням у економічному просторі центрів та периферії. Взагалі, концепції поляризації, «полюсів зростання», центру та периферії, їх теоретичний та методологічний апарат стають незамінними під час вирішення конструктивних проблем регіонального розвитку в умовах ринкової економіки.

У радянській літературі спроба періодизації регіонального розвитку зроблена Г.А. Гольцом [2], який говорить про еволюцію типів територіальних спільнот за схемою: історичний етноадміністративний - ринковий - класичний економічний - сучасний соціально-економічний район. Перспективи їх розвитку він пов'язує зі зрушеннями у бік соціально-культурних, соціально-інформаційних типів. Однак важливі не тільки генеральні лінії еволюції, але й ті фактори, які визначають різночасність їх прояву, співіснування територій різних типів, їх взаємодію.

Зміна історичних етапів (стадій) пов'язана з поширенням певних соціально-економічних процесів, що породжують кардинальні зрушення. На макрорівні такими процесами протягом останніх сторіч були індустріалізація, що докорінно перетворила традиційні уклади, НТР, з якою пов'язують перехід від індустріального до постіндустріального суспільства. На мезорівні мова йде про перерозподіл між галузями промисловості й невиробничої сфери, а на мікрорівні - про нововведення внутрішньогалузевого значення, які поміняють один одного через певні періоди часу. Неодночасність, точковий характер зародження й поширення всіх цих процесів створює передумови для існування просторової нерівності між центрами, де зароджуються зрушення, і периферією як середовищем їхнього поширення.

Дж. Фридман (США), якого вважають на Заході класиком концепції «центр - периферія», досліджуючи еволюцію відносин між ними, виділяє стосовно до національного рівня чотири стадії трансформації території [6]. Відповідно до його моделі, на стадії 1, у доіндустріальну епоху, територія країни порівняно однорідна й представляє систему локальних ядер із зонами їхнього впливу. На стадії 2, у ході індустріального розвитку, найбільш благополучне й динамічне ядро формує навколо себе поляризований район, що стає головним ядром національної території, оточеним великою периферією. На стадії 3 у ряді периферійних районів дозрівають умови для більше активного розвитку регіональних ядер поляризації, виникають нові промислові центри й райони. Внаслідок цього моноцентрична територіальна структура поступово трансформується в поліцентричну. Нарешті, на стадії 4 самою динамічною ланкою цієї структури стає міжметрополітенська периферія, що так чи інакше підкоряється міською економікою. У результаті ступінь поляризації території знижується, виникають великі індустріально-урбаністичні утворення з високою концентрацією господарської діяльності.

Модель, запропонована Дж.Фридманом, по-суті відображає універсальний характер поширення по території радикальних інноваційних процесів, незалежно від того, який просторовий рівень розглядається.

Грицай О.В., Трейвіш А.І. [2,3], аналізуючи співвідношення центральних, напівпериферійних та периферійних районів Європи дійшли висновку, що для територій таких типів взагалі характерною є низка специфічних структурних та динамічних ознак (табл. 1).

Слід зауважити, що ці властивості притаманні будь-яким етапам (криза, зростання, стагнація тощо) суспільного розвитку системи «центр - периферія».

Таблиця 1.

Основні динамічні й структурні характеристики центральних, напівпериферійних і периферійних територій*

Характеристика	Центр	Напівпериферія	Периферія
Динаміка розвитку	Невисокі, але стійкі темпи розвитку.	Динамічний, але нестійкий розвиток.	Нестійкий розвиток при його низькому початковому рівні.
Економічна структура	Висока й зростаюча частка невиробничої сфери. Концентрація функцій прийняття рішень і науково-дослідних розробок (функцій генерування науково-технічного прогресу). Структурна перебудова й «вимивання» старих галузей.	Висока частка зайнятих у промисловості. Концентрація виконавчих функцій, пов'язаних з науково-технічним прогресом, при сильній залежності від центру. Розвиток сучасних галузей з готовою технологією (формування «безголової економіки»).	Підвищена частка зайнятих у традиційних галузях первинного сектора й сфери послуг. Участь у територіальному поділі праці через галузі, що не визначають науково-технічний прогрес. Слабка внутрішня інтеграція й обмеженість участі в різних формах поділу праці.
Соціальна структура	«Бюрократизація» структури робочих місць (зростання невиробничих підрозділів у всіх сферах). Поляризація соціальної структури населення. Орієнтація населення на підвищення свого соціального статусу.	Перевага робітників із традиційними навичками індустріальної праці. Відносно гомогенний соціальний склад населення. Орієнтація на підвищення заробітків при посиленні соціальної рівності.	Перевага працівників із традиційними навичками аграрної праці. Гомогенний або різко контрастний соціальний склад населення. Орієнтація на збереження традиційних життєвих цінностей, їхній конфлікт із новими поданнями.
Територіальна структура	Урбанізований район, що має тенденції до розширення. Висока територіальна концентрація населення й господарства. Моноцентризм і концентричність (поліцентрична структура як виключення).	Активна урбанізація поліцентричного або агломераційного характеру. Висока або середня територіальна концентрація.	Прискорена поляризація території; варіанти: а) збереження традиційних соціально-економічних укладів; б) їхня деградація поза полюсами росту; в) опосередковане освоєння нових районів.
Загальна орієнтація	Посилене значення креативних та інноваційних функцій. Орієнтація на розвиток з максимальним ресурсозбереженням.	Періодичне посилення інноваційних або консервативних функцій при сталості адаптивних механізмів. Орієнтація на зростання по можливості з розвитком і збереженням ресурсів.	Збереження консервативності, часткове впровадження адаптивних функцій. Орієнтація на зростання і максимальне використання ресурсів.

* Складено автором за даними [4]

Разом з тим, можуть значно змінюватись розміри, масштаби територіального охоплення центру та периферії за рахунок поглинання частини напівпериферії, що поглиблює диференціацію регіонів та посилює соціально-економічні контрасти.

На будь-якому просторовому рівні можна виділити соціально-економічний центр (ядро) та залежну від нього периферію. У сучасній географічній науці більшою мірою розроблені стадіальні, центр-периферійні концепції розвитку для світу в цілому та окремих макрорегіонів. Разом з тим, відношення типу «центр - периферія» досить яскраво простежуються і на рівні окремої країни та її регіонів.

Зазначимо, що теорія та методологія дослідження такого типу відношень

на мезо- та мікро регіональному рівні розроблені недостатньо, але потреба у таких дослідженнях досить значна, оскільки серед напрямків сучасної регіональної політики в Україні чільне місце посідає завдання поступового формування перспективної регіональної структури життєдіяльності населення. Забезпечення регіональної справедливості є стратегічною ціллю та пріоритетом регіонального розвитку на загальнодержавному рівні. Регіональна справедливість є компромісом між ефективністю національної й регіональної економік, з одного боку, і соціальною рівністю регіонів – з іншої.

Зауважимо, що до конкретного економічного механізму реалізації цього завдання відносять [5, с.34] «...призупинення у найближчі роки зростання просторової диференціації економічного розвитку областей шляхом здійснення порівняльного аналізу основних тенденцій у мезорайонах на основі систем показників-індикаторів ефективного використання конкурентних переваг окремих територій із значним потенціалом прискореного розвитку».

Територія як полігон розвитку і розміщення продуктивних сил, середовище життєдіяльності суспільства є специфічним невичерпним ресурсом України в цілому і її окремих регіонів. Територію можна досліджувати на різних рівнях – глобальному, національному, регіональному, районному, локальному тощо. Зауважимо, що особливого значення серед них останнім часом набуває саме регіональний рівень.

Вважаємо, що *суспільно-географічний центр* є частиною регіону, який має функціональні зв'язки зі своєю базою розвитку (перш за все, периферією) і, на відміну від інших частин регіону, виділяється суспільною атрактивністю, високою концентрацією суспільних процесів і явищ, які постійно ускладнюються.

Під *суспільно-географічною периферією* ми розуміємо частину суспільного простору, в межах якого швидкість суспільно-географічних процесів мінімальна або їх вектор не співпадає з вектором розвитку ядер суспільного життя (до яких відносяться перш за все великі та середні міста).

Контрасти між центром і периферією пов'язані з тим, що зародження технологічних, соціальних і інших нововведень відбувається нерівномірно й не повсюдно. Центр - місце їхнього генерування, периферія - середовище їхнього поширення. Центр і периферія зв'язані між собою потоками інформації, капіталу, робочої сили й т.п. Рушійною силою, що забезпечує розвиток і відтворення систем "центр - периферія", служить якісна трансформація центра за рахунок генерування, впровадження й дифузії нововведень. Постійна інноваційна діяльність створює умови для її розвитку в межах центра, забезпечуючи тут максимальний доступ до інформації, зв'язків, капіталу, у результаті чого виникають нові функції, концентруються новітні технології, наукомісткі галузі виробництва, відбуваються зрушення у кваліфікаційному й соціальному складі населення. Центр витісняє на периферію галузі, що не відповідають статусу ядра, що закріплює залежність периферії від центра. Центр постійно споживає різного роду ресурси з периферійних районів, що також збільшує територіальну нерівність, послабляючи периферію.

Однак впродовж тривалих періодів часу розвиток центра супроводжується прогресом периферії; без розвиненого центра неможлива розвинена периферія. Для більше коротких часових відрізків характерною стає ситуація, коли нарастають міжрайонні контрасти, поляризується соціально-економічний простір, і тим більшою мірою, чим більша територія і чим нижчий вихідний рівень її розвитку.

Використовуючи дефініції, наведені Е.Б. Алаєвим [1] щодо особливостей

географічних процесів та узагальнюючи наведений матеріал, конкретизуємо основні *специфічні ознаки* відношень у системі „центр – периферія”:

1) Наявність кількісного та якісного (структурного) розриву між центром та периферією будь-якого рівня. Такий розрив пов'язаний з різночасовим та хвилеподібним розповсюдженням будь-яких інновацій.

2) Переважання відцентрових тенденцій впливу для центра та доцентрових для периферії.

3) Домінування для центру диверсифікації суспільної структури, ускладнення соціально-економічних функцій та компонент, для периферії – симпліфікація, спрощення взаємозв'язків та взаємовідносин, як правило, за рахунок спрощення самої структури.

4) Висока суспільна атракція центру і, як наслідок, концентрація суспільних об'єктів, процесів та явищ. Натомість для периферії характерна деконцентрація суспільної діяльності.

5) В межах центру переважають процеси інтеграції, посилення взаємозв'язків між географічними утвореннями та соціальними групами, а для периферії більше притаманні дезінтегративні процеси, які призводять до послаблення зв'язків і, в деяких випадках, до повної самоізоляції утворень. Саме такі процеси, на наш погляд, спричиняють формування «периферійної» ментальності, яка ускладнює сприйняття інновацій, консервує застарілі суспільно-географічні відношення та зв'язки.

До основних *орієнтирів розмежування центру та периферії* ми відносимо:

1) показники формування чисельності населення і, перш за все, показник сальдо міграцій;

2) характерні риси розселення населення (співвідношення міського та сільського населення, людність поселень тощо);

3) загальний рівень розвитку і територіальної концентрації соціально-економічної діяльності;

4) рівень розвитку інфраструктури і соціальне забезпечення населення.

Акцентуємо, що основним критерієм розмежування центру та периферії ми вважаємо саме показник сальдо міграцій. Такий вибір пояснюється розумінням, що міграції в їх сучасному вигляді (економічні за суттю) є «відповіддю» на рівень розвитку тієї чи іншої території. Відповідно, центри майже завжди мають позитивне сальдо міграцій, а периферія – від'ємне. Інші зазначені орієнтири по суті є факторами, які визначають привабливість території та рівень міграційної активності населення.

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Гольц Г.А. Стадии развития, структурные уровни и константы территориальных общностей расселения и хозяйства // Изв. АН СССР. Сер.: География. – 1986. – № 2. – С. 34-48
3. Грицай О.В., Трейвиш А.И. Центр и периферия: в поисках общеевропейских закономерностей регионального развития // Изв. РАН. Сер.: Географическая. – 1990. – №5 – С. 67-78
4. Грицай О.В., Трейвиш А.И. Центр и периферия: стадияльная концепция регионального развития // Изв. РАН. Сер.: Географическая. – 1990. – №5 – С. 67-78
5. Дзенис З.Е. Методология и методика социально-экономико-географических исследований. – Рига: Зинатис, 1980. – 262 с.
6. Пістун М.Д., Мезенцев К.В., Тьорло В.О. Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект: Монографія. – К.: Київський університет, 2004. – 130 с.
7. Friedmann J. Regional development policy. – Boston: Mass. Inst. Techn., 1966.

The offered generalization concept "Centre - a Periphery". They are rendered concrete specific line and signs of the relations between the Centre and Periphery, offered criteria розмежування between them.